

Д. Кириченко,
аспірант кафедри історії держави і права
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОВИЙ СТАТУС СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦІВ КРИМСЬКИХ ТАТАР У 40-50-ТІ РОКИ ХХ СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Актуальність теми полягає у тому, що у роки Великої Вітчизняної війни радянська держава, прирікаючи низку народів на фізичне і моральне знищення, насильницьке переселення в райони з суворими кліматичними умовами, ліквідувавши їх національно-державні утворення, не обмежилася цим. Вищими органами радянської влади, що володіли правом законодавчої ініціативи, була прийнята низка указів і постанов, що визначають обмежений правовий статус спецпереселенців, умови їх проживання і працевлаштування. Багато з проблем, з якими зіткнулися спецпереселенці на місцях, були пов'язані з невизначеністю їх статусу та неоднозначністю їх виокремлення.

Саме історико-правовий розгляд проблеми правового статусу спецпереселенців кримських татар дасть змогу якнайкраще дослідити проблему «правового статусу» як правової категорії в історичному розрізі, зважаючи на існування специфічних (родових) правових станів, та виокремити специфіку спецпереселенців кримських татар відповідно до їх правового становища та кола правомочностей, якими були наділені спецпереселенці кримські татари відповідно до їх правового статусу.

Метою цієї статті є окреслення правового статусу спецпереселенців кримських татар у 40-50-ті роки ХХ ст. у контексті історико-правового аналізу.

Під час окреслення теоретичної основи дослідження у науковій статті проаналізовано праці О.Ф. Скакун, В.М. Сафронова, Б.В. Пхаладзе та інших учених-юристів.

Слід зазначити, що обрана тема не була предметом комплексного дослідження науковців-юристів, що визначає її актуальність.

Існують різноманітні підходи до визначення правової категорії «правовий статус». На нашу думку, досить повним буде проведення розгляду цього поняття в історичному розрізі.

Варто зазначити, що відповідно до думки радянських учених до 60-х років ХХ ст. у вітчизняній юридичній науці правовий статус ототожнювався з правоздатністю. Мотивувалося це тим, що правовий статус і правоздатність виникають і припиняються у суб'єкта одночасно, що вони є однаковою мірою невідчужуваними [1, с. 386]. У подальшому правова категорія «правовий статус» починала розвиватися, вчені порушували її як одну з основних проблем та категорій у правовій науці.

Відповідно до думки В.М. Сафронова, правовий статус особи в СРСР характеризується зв'язком (автор мав на увазі специфічний правовий зв'язок) між державою та окремим індивідом. Науковець зазначав, що залежно від змісту цього зв'язку особа займає в радянському суспільстві і державі або правове становище громадянина СРСР, або іноземця, або особи без громадянства, або особи, що проживає на території Радянського Союзу через надання їй політичного притулку. Сукупність прав і обов'язків, які набуває та чи інша особа в межах правового зв'язку з державою, і визначає правоздатність цієї особи [2, с. 8]. Отже, варто зазначити, що науковець виділяв види

правового статусу вужче, ніж сучасні автори, та не виділяв певні специфічні правові статуси.

Інший радянський науковець Б.В. Пхаладзе визначав правовий статус особи в СРСР через структуру правового статусу. Відповідно до його думки правовий статус складається з єдності прав, обов'язків та правоздатності [3, с.29]. Відповідно до сучасного конвенційного розуміння правоздатності можна зазначити, що правовий статус складається з прав та обов'язків особи та зі здатності особи бути носієм певних прав і обов'язків та із їх закріплення у законодавстві. Отже, стає зрозумілим, що відповідно до сучасної концепції це визначення втратило актуальність.

Досить прогресивне визначення було в 1966 році запропоновано А.І. Лепешкіном, котрий зазначив, що правовий статус особи визначається сукупністю прав, обов'язків та гарантіями прав та обов'язків. Також автор визначав основу правового статусу особи в СРСР, на його думку, це радянське громадянство [4, с. 3]. Отже, автор зазначав, що лише в громадян може бути правовий статус.

Сучасні концепції розуміння правового статусу є дещо відмінними від тогочасних. Р.А. Ромашов вважає, що правовий статус – сукупність прав та обов'язків, які персоніфікують особу як учасника юридично значимих відносин [5, с. 3]. Але нашому розумінню правового статусу особи та для більш точної, на нашу думку, характеристики правового статусу спецпереселенців кримських татар відповідає визначення, запропоноване Є.А. Зорченко, Н.А. Полящук, Н.М. Юрашевичем. Вони розглядали правовий статус особи як правову категорію, яка відображає взаємозв'язок особистості і держави, наділених відповідними правами й обов'язками. Елементами правового статусу поряд із суб'єктивними правами та юридичними обов'язками виступають гарантії їх реалізації. Автори виділяють при цьо-

му загальний правовий статус (єдиний і неподільний для всіх, що являє собою сукупність прав та обов'язків, закріплених, насамперед, на конституційному рівні), спеціальний (родовий) правовий статус особи (правове становище окремих категорій осіб) і індивідуальний статус (сукупність персоніфікованих прав людини, зумовлених віком, статтю, професією тощо) [6, с. 288–289].

Отже, варто зазначити, що, на нашу думку, характеристика правового статусу спецпереселенців має відбуватися в межах характеристики їхніх прав, обов'язків та гарантій, котрими вони були наділені. Але також, на нашу думку, для характеристики спецпереселенців потрібно проводити характеристику обмежень, котрі були в кримських татар спецпереселенців порівняно з іншими громадянами СРСР, тому що саме обмеження їх виділяють у родову категорію (за правовим статусом) як спецпереселенців.

Варто зазначити, що правовий статус спецпереселенців встановлювався прийнятою 8 січня 1945 року Постановою РНК №35 «Про правове положення спецпереселенців» [7]. До цього не було регламентації правового статусу спецпереселенців, а отже, і не було чіткої позиції влади до їхніх прав та обов'язків і обмежень, котрими вони наділені, тому місцеві органи радянської влади розглядали всіх депортованих як небезпечних і неблагонадійних осіб.

Варто проаналізувати вищезгадану постанову. Відповідно до першого пункту постанови спецпереселенці користуються всіма правами громадян СРСР, за винятком обмежень, передбачених цією Постановою [7]. Отже, відповідно до цього пункту обмеження можуть встановлюватися лише постановою і жодними іншими правовими актами.

Згідно з другим пунктом постанови всі працездатні спецпереселенці зобов'язані займатися суспільно корисною працею. З цією метою місцеві

Ради депутатів трудящих за погодженням з органами НКВС організували трудове влаштування спецпереселенців у сільському господарстві, на промислових підприємствах, на будівництвах, у господарсько-кооперативних організаціях і установах. За порушення трудової дисципліни спецпереселенці залучалися до відповідальності згідно з чинними законами [7]. Так, відповідно до постанови РНК ССРСР № 34-14с від 8 січня 1945 року, якою було затверджено «Положення про спецкомендатури НКВС» [8, с. 80] з метою запобігання втечі спецпереселенців з місць їхнього поселення, а також контролю за їх господарсько-трудовим пристроєм створювалися спецкомендатури.

Також відповідно до постанови РНК СРСР №35 встановлювалися обмеження в пересуванні і наглядово-контролюючі функції державних органів. Відповідно до пункту третього цієї постанови спецпереселенцям заборонялося без дозволу коменданта спецкомендатури НКВС відлучатися за межі району розселення. Самовільне полишення меж визначеного району розглядається як втеча і тягне за собою кримінальну відповідальність [7]. Отже, відповідно до цього встановлювалася і презумпція втечі за самовільне полишення визначеної території та встановлювалося обмеження в праві на вільне пересування територією СРСР.

Також варто зазначити, що пунктом 4 постанови РНК СРСР № 35 встановлювався обов'язок глав сімей спецпереселенців в 3-денний термін повідомляти в спецкомендатури НКВС про всі зміни, що відбулися в складі сім'ї (народження дитини, смерть члена сім'ї, втеча тощо) [7]. Але варто зауважити, що хто є головою сім'ї не визначалося.

Пунктом 5 вищезазначеної постанови встановлювалося, що спецпереселенці зобов'язані суворо дотримуватися встановленого для них режиму і громадського порядку в місцях поселення і підкорятися всім розпоря-

дженням спецкомендатур НКВС. За порушення режиму та громадського порядку в місцях поселення спецпереселенці піддаються адміністративному стягненню [7]. Варто зазначити, що цим положенням були розширені права спецкомендатур НКВС.

Після примусового переселення кримських татар до Узбецької РСР був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30 червня 1945 р № 121/145 «Про перетворення Кримської АРСР на Кримську область у складі Української РСР» [8, с. 270].

До документів, що регламентують правовий статус спецпереселенців, також відносилась Постанова РНК від 28 липня 1945 р № 1 927 «Про пільги спецпереселенцям». У ній вказувалося, що всі спецпереселенці звільнялися в 1945 р і 1946 р від обов'язкових поставок сільгосппродукції державі і від сплати сільгосподатку, прибуткового податку з доходів від сільськогосподарства в місцях та селищах [8, с. 298]. Варто зазначити, що це єдині пільги, котрі встановлювалися, тому кримським татарам почало здаватися, що держава почала до них більш м'яко та лояльніше ставитися. Але вже 24 листопада 1948 року була прийнята Постанова РНК «Про виселенців», що значно посилювала міри покарання за втечу.

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 року «Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві, ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Відповідно до цього указу передбачалося покарання у вигляді 8 років виселення за межі краю, області, у віддалені місця, перелік яких було встановлено Радою Міністрів СРСР [8, с. 267]. У спецкомендатурах був створений родинний і індивідуальний облік спецпереселенців, а в Якутській АРСР і Красноярському краї було створено кілька режимних поселень для тих з них, хто (за відомостями оперативників) від-

різнявся підвищеною схильністю до втечі. Цим документом закріплювалося повне безправ'я людей і депортованих народів.

Наступним заходом щодо посилення покарання за втечу спецпереселенців був наказ Міністерства внутрішніх справ СРСР і Генеральної прокуратури СРСР від 22 грудня 1948 р. «Про порядок притягнення до кримінальної відповідальності виселенців за втечу з місця поселення і ухилення від суспільно корисних робіт». Відповідно до цього наказу закріплювалося навечно переселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни. З виходом цих законодавчих актів спецпереселенці отримали нове статусне найменування «виселенці»; з кожного виселенця співробітник МВС брав розписку про ознайомлення з указами Президії ВР СРСР від 26 листопада 1948 р і 9 жовтня 1951 року. З 2,3 млн осіб, що перебували в цей час на спецпоселенні, до категорії «виселенці» відносилось більше 1, 8 млн, або 80% [9, с.124].

До того ж після 11 березня 1952 року, коли був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про направлення на спецпоселення засуджених, котрі відбули покарання, члени сімей котрих перебувають на спецпоселенні», склад контингенту поповнився за рахунок репресованих етнічних і соціальних груп, які до того часу відбували своє покарання у виправно-трудовах таборах ГУЛАГу. До цього часу об'єктивно назріли передумови для хоча б часткової реабілітації депортованих народів. Суперечливість їх цивільного та соціального статусів ставала дедалі очевиднішою [10, с. 6].

Зазначені законодавчі акти 1940 – початку 1950-х рр. явно суперечили Конституції СРСР (1936 р.) і були порушенням міжнародно-правових актів, які гарантували права і свободи людини, а також суперечили офіційно проголошеним радянською державою принципам національної політики.

За підсумками проведених репресивних заходів переселенці переводилися на спецпоселення навечно без права повернення до місць проживання, а за самовільний виїзд, який розцінювався як втеча, передбачалася міра покарання в 20 років каторжних робіт.

Виселення кримськотатарського народу було проведено по всій Республіці Крим, спираючись тільки на національну приналежність. У результаті виселення кримськотатарський народ втратив рідну землю; освітні установи з рідною для них мовою, пам'ятники національної культури, театри, національні ансамблі, засоби масової інформації, які включають газети, видавництва, радіомовлення тощо рідною мовою; також були знищені кладовища і могили предків; вилучені національні музеї; бібліотеки на рідній мові; і найважливіше – мечеті і медресе. Була сфальсифікована історія народності кримських татар, перейменовані міста, села, вулиці. В результаті проведених заходів було знищено генофонд, підірвана національна незалежність і заплямована честь кримськотатарського народу.

У 1954 р. Н.С. Хрущов передає півострів Крим під юрисдикцію Української РСР. Оскільки Українська РСР входила до складу СРСР, то всі акти, прийняті вищими органами влади СРСР, поширювалися і на неї і, відповідно, на Крим.

Переломним періодом у житті кримських татар можна вважати прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. № 135/42 «Про зняття обмежень щодо спецпереселенців кримських татар, балкарців, турок – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни» [11]. Цей указ був спрямований на зняття з обліку спецпоселень і звільнення з-під адміністративного нагляду кримських татар і членів їхніх сімей без права повернення в місця виселення і повернення конфіскованого майна.

Це було першим кроком до реабілітації кримськотатарського населення.

Після зняття обмежень як спецпереселенців кримських татар вони неодноразово робили спроби домогтися дозволу на повернення до Криму і отримання автономії, але їм було відмовлено, оскільки вважалося, що Кримська область заселена в порядку планового заселення, а кримським татарам краще створити автономію на території Узбецької РСР.

Отже, варто зробити висновок, що спецпереселенці кримські татари були наділені родовим правовим статусом, котрий мав більше обмежень та обов'язків, ніж прав та гарантій. Також акції з примусового переселення, вжиті в 1940–1950-х рр. у СРСР, спровокували створення нормативно-правової бази, що суперечила основним положенням Конституції СРСР. Було виявлено повну зневагу до прав як окремої особистості, так і цілих народів. Аналіз законотворчого процесу радянської держави щодо депортованих народів у 1940–1950-х рр. дає змогу зробити висновок, що грубе порушення прав і свобод людини в Радянському Союзі стало можливим в умовах тоталітарного режиму, який утвердився в суспільстві у зазначений період.

Ключові слова: кримські татари, спецпереселенці, радянська влада, виселенці, правове становище.

У статті досліджено основні підходи в історичному розрізі до правової категорії «правовий статус». Проведено аналіз правових документів того часу, що встановлювали права, обов'язки, які існували у спецпереселенців як в особливій категорії осіб. Описано законодавчі обмеження спецпереселенців кримських татар у радянський період. Проаналізовано особливий контроль, що був встановлений щодо спецпереселенців кримських татар, досліджено контрольні-наглядні органи, що призначалися законодавством щодо спецпереселенців кримських татар.

В статті досліджені основні підходи в історичному розрізі до правової категорії «правовий статус». Проведено аналіз правових документів того часу, які встановлювали права, обов'язки, що існували у спецпереселенців як у особливій категорії осіб. Описано законодавчі обмеження спецпереселенців кримських татар в радянський період. Проаналізовано особливий контроль, який встановлювався по відношенню до спецпереселенців кримських татар, досліджені контрольні-наглядні органи, які створювалися законодавством по відношенню до спецпереселенців.

The main approaches in the historical section to the legal category "legal status" are investigated. The analysis of the legal documents of the time, which established the rights, duties that existed in special settlers as a special category of persons. The legislative restrictions of Crimean Tatars' special settlers during the Soviet period are described. The special control, which was established concerning the special immigrants of the Crimean Tatars was analyzed, and the supervisory bodies, which were established by law, were investigated with regard to the special settlers of the Crimean Tatars.

Література

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 664 с.
2. Сафронов В.М. Правовое положение личности в СССР: материалы в помощь лектору. М.: Знание, 1971. 59 с.
3. Пхаладзе Б.В. Юридические формы правового положения личности в советском обществе. Тбилиси, 1969. 86 с.
4. Правовое положение советских граждан / Лепешкин А.И.; Редкол.: Калининцев Ф.И., Кравцов Б.П., Недавший А.Л. М.: Мысль, 1966. 56 с.
5. Ромашов Р.А. Некоторые проблемные аспекты понимания правосубъектности индивидуального и коллективного лица.

- Правовой статус и правосубъектность лица: теория, история, компаративистика: Материалы VIII Междунар. научно-теоретич. конф. Санкт-Петербург, 14–15 декабря 2007 г.: В 2 ч. Ч. 1. СПб., 2007. С. 3–15.*
6. Зорченко Е.А. Теория государства и права: пособие / Е.А. Зорченко, Н.А. Поляцук, Н.М. Юрашевич; под общ. ред. Н.М. Юрашевич. Минск: Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь. Минск, 2012. 308 с.
7. Постановление СНК №35 от 8 января 1945 «О правовом положении спецпереселенцев» / ГАРФ. Ф. Р-5446. Оп. 47а. Д. 3205. Л. 13–14
8. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий: в 2-х ч. / сост. Г.Ф. Весновской, В.А. Щепанова. Курск: ГУИПП Курск, 1999. 352 с.
9. Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. М.: ОГИ. Мемориал, 2001. 328 с.
10. Лиджиева И.В. Правовой режим спецпереселенцев в 40–50-е гг. XX в. Вестник КИГИ РАН. М., 2013. № 3. С. 34–40.
11. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 апреля 1956 г. № 135/42 «О снятии ограничений по спецпоселению крымских татар, балкарцев, турок – граждан СССР, курдов, хемшилов и членов их семей, выселенных в период Великой Отечественной войны». Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Ч. I. Курск: ГУИПП. Курск, 1999. 198 с.

